

A nonverbális jelek verbalizált változatai a műfordításokban

Lőrincz Julianna

Verbalization of Nonverbal Signs in the Literary Translation

Abstract

In direct human communication verbal and non-verbal signs play an important role in message creation, transmission, and in the presentation of the different elements of the communication situation. In literary communication the role of non-verbal signals are taken over by their verbalised variants. The paper examines the most important types and functions of non-verbal communication. The verbalised nonverbal characteristics of the source text are compared to their target language variants.

Key words: nonverbal-signs, meta-communication, verbalisation of non-verbal signs, literary translation

Kulcsszavak: nonverbális kód, metakommunikáció, verbalizáció, műfordítások

Bevezetés

A kommunikáció az ember mindennapi életének része. Az emberek közötti tudati jellegű, szervező, felhívó, befolyásoló funkció nélküli kommunikáció hiányában az emberi társadalmak sem jöhettek volna létre.

A kommunikáció fogalmának sokféle értelmezése van az egyes tudományokban. Tágabb értelemben mindenfajta információátadást a kommunikáció körébe sorolhatunk. Szűkebb értelemben azonban az egyirányú információátadást meg kell különböztetnünk a kommunikációtól. A visszacsatolás nélküli egyoldalú közlés során nem jön létre interakció az ágensek között, míg az azonnali visszacsatolást lehetővé tevő kommunikációban a partnerek interakciót, kölcsönös tevékenységet folytatnak. Wacha Imre az egyszerű információátadást hiányos kódú kommunikációnak (írásbeliség), míg a kommunikációs ágensek interakciójaként létrejövő közvetlen kommunikációt teljes kódú, más néven totális kommunikációnak nevezi, amelyben a felek azonos térben és időben alkalmazzák mind a verbális, mind pedig a nonverbális kódot (Wacha 1994).

A közvetlen emberi kommunikáció sikeréhez a kommunikátorok közös aktív tevékenységére van szükség, amelyet addig tartanak fenn, amíg azt a kommunikációs szituáció szükségessé teszi. A közvetlen emberi kommunikációban az adó és a vevő közös verbális és nonverbális kódot alkalmaznak. A kódhoz tartozó jelek jelentésének és a jelek használati szabályainak ismerete pedig alapfeltétele az üzenet megértésének (Buda 1986).

Az emberi kommunikáció fejlődésében párhuzamosan jött létre a nonverbális kód mellett a verbális kód. A nonverbális kódnak lehetett elsőbbsége, mivel a beszédhangok kialakulása, majd ezeknek konvencionális jelentéssel bíró verbális jelekké kapcsolódása több évezredes fejlődés eredménye. A beszéd kialakulásának kezdeti szakaszában az egyének és csoportok közötti érintkezés az utánzó hangadáson kívül arckifejezéssel, testtartással, kar- és kézgesztusokkal, valamint paralingvisztikai elemek (hanglejtés, hangszín, hangereő stb.) segítségével történt (Fodor 2001).

1. A nonverbális kód jelei

A nonverbális kód jeleinek használata az emberi kommunikáció jelentős részét teszi ki. Egyes nonverbális jeleknek, például a gesztusoknak, mimikának fiziológiai funkciójuk is van az emberi test működéséből következően. Ilyenek például az arcon lévő jelzések: az elpirulás, elsápadás. Másrészt a verbális kódot kísérő, azt kiegészítő jelzések, amelyek a hozzájuk kapcsolt társadalmi meg egyezés alapján létrejött konvencionális jelentéssel együtt raktározódnak el az azonos kultúrában élő, azonos jelrendszereket használó emberek kollektív tudatában. Például a fejrázás a különböző kultúrákban jelenthet igent (magyar, angol, orosz) vagy nemet (bolgár). A megértés alapfeltétele a közös nonverbális jelek jelentésének ismerete. A nonverbális jelek nem ismerete, vagy nem megfelelő (inkongruens) alkalmazása pedig kommunikációs zavar forrása lehet.

A nonverbális jeleket különbözőképpen csoportosítják a kommunikáció szakirodalmában. Buda Béla a jeleknek a kommunikációban betöltött funkciója szerint a következő típusokat különbözteti meg:

1. *A közlő személyről szóló vagy a közlő álláspontját kifejező jelek tükrözhetik:*
 - a személy érzelmi állapotát: öröm, bánat, szomorúság, undor, harag, jókedv, rosszkedv stb.
 - személyes tulajdonságait: önbizalom vagy annak hiánya, pontosság, szétszórtság
 - a kommunikációs partnerek egymáshoz való viszonyát: kooperációs készség, dominancia, elutasítás stb.
2. *A kommunikáció folyamatára, az interakció struktúrájára utaló jelek funkciója lehet:*
 - az interakció megnyitása: pl. térköz kialakítása, szemkontaktus létrehozása, figyelmes arckifejezés, meghajlás stb.
 - a kapcsolat fenntartása, az interakció biztosítása: fejbólintás, szemkontaktus, test-, kéz-, lábtartás (a partner felé fordulás) stb.
 - az interakció befejezésének jelzése: a távolság növelése, a testtartás megváltoztatása, órára pillantás stb.
3. *A szóbeli közlésre vonatkozó nonverbális jelek funkciója: a kommunikációs partnerek közléshez való viszonyának tükrözése vagy annak értelmezése.*

A legtöbb szakirodalomban a következő nonverbális jeltípusokat különböztetik meg: mimika, gesztusok, testtartás, kinezika (mozgás), proxemika (térközszabályozás), emblémák, kronémika (vö. Buda 1986; Wacha 1994; Wacha 2011). Idetartoznak a *paralingvisztikai elemek* (a vokális csatorna elemei) is, amelyek szintén befolyásolják a verbális közlést. Paralingvisztikai elemek például a hanglejtés, beszédtempó, hangerő, szünet stb. Ezeket a fonetikai szakirodalomban szupraszegmentális eszközöknek nevezik (Kassai 1998).

A paralingvisztikai jelzések egy-egy szónak, mondatnak a megszokott jelentésétől eltérő jelentést is kölcsönözhetnek, de az egész közlést is megváltoztathatják. Például a hangsúly, a beszédtempó, a szünet különböző típusai. Ezek használata kultúrafüggő, de egyénileg is változhat. Egyes vokális jelzések manipulációs eszközök is lehetnek. Például a színészi játékban, de a személyes partnerkapcsolatokban is. A hangadáshoz tartozó olyan jelzés, mint a nevetés is kommunikációs jelzés (Simigné Fenyő – Dadvandipour 2011). A verbális kommunikáció teljes hiánya, a *hallgatás*, a *csend* is fontos információhordozó a kommunikációban (Gordon 2010).

A verbális és nonverbális jelek kongruenciája (összhangja) esetén a kommunikáció sikeres lesz, az összhang hiánya, az inkongruencia következménye a kommunikáció sikertelensége, az adó által továbbított információ vevő általi téves értelmezése. De a beszélő szándékosan is félrevezetheti a hallgatót (interperszonális megtévesztés) (vö. Buda 1986; Horváth 2011; Griffin 2003).

Buda Béla megjegyzi, hogy a nem verbális csatorna jelei nehezen különíthetők el aszerint, hogy azok csupán a test működésének fiziológiai jelei, vagy pedig meghatározott funkciójuk van a kommunikációban: „Nagyon nehéz meghatározni a csatornákat úgy, hogy elkülönítsük őket a fiziológiai expressziótól vagy pedig a kommunikációs funkciótól, amelyet a csatorna a közlési folyamatban betölt. Csupán egyes csatornák különülnek el ténylegesen, a legtöbbnek elkülönítése értelmetlen, ha az interakciók szintjén maradunk, csak diagnosztikailag vihető végbe” (Buda 1986, 82).

Vera Birkenbihl (Birkenbihl 2001) a testbeszéd-jelzések között a testtartást, mimikát, gesztusokat, távolságtartást és a vokális csatornához tartozó tónust említi meg mint legfontosabb nonverbális jelzéseket. A pillanatnyi testtartás mellett ide sorolja annak változásait is, mint pl. a test súlypontjának áthelyezését vagy a lábkeresztvezést. A mimika fogalmába pedig beleért minden olyan jelzést, amely az arcon megfigyelhető, így pl. az elpirulást, elsápadást is (Birkenbihl 2001, 44–45, hivatkozik rá Barra 2014, 30). A szerző azonban nem különbözteti meg az intencionális és intencionálatlan kommunikációs gesztusokat, mint pl. az elpirulást az arcizmok által létrehozott olyan gesztusoktól, mint a mosolygás. Barra rámutat arra is, hogy: „A tekintetünkkel való »viselkedés« több szerző szerint is része a mimikának, és a vokális megnyilvánulásainkat is – akár verbálisak, akár nem – ugyancsak a testünk (egyébként elsődlegesen más funkciókra »szakosodott«) részeivel produkáljuk” (Barra 2014, 30).

A nonverbális kód jeleivel közvetített üzenetet a szakirodalomban sokan metakommunikációnak is nevezik. Ugyanakkor a metakommunikáció a szakirodalom

nagy részében (pl. Buda 1986; Birkenbihl 2001; Forgó 2011; Hatvani et al. 2012) a kommunikációról szóló kommunikációt jelenti, amely a kommunikációs folyamat különböző tényezőiről nyújt információt, így például a kommunikációs partnerek kapcsolatáról, a közlés tartalmához, a kommunikációs szituációhoz fűződő viszonyokról. De fontos szerepe van a metakommunikációnak a kommunikáció igazságértékének vagy manipuláltságának kifejezésében, vagy éppen ennek felismerésében, a kommunikátor magatartásának értékelésében stb. (vö. Buda 1986; Hatvani et al. 2012).

A nonverbális kommunikáció metakommunikációként történő értelmezése azonban erősen leszűkíti a nonverbális jelek jelentésének értelmezését. A jelek különböző funkciója, szemantikai tartalma miatt nem helytálló minden nonverbális jelzés útján közvetített információtartalom metakommunikációként való fel fogása, mert a nonverbális jelek a verbális jelekkel azonos módon elsődleges információkat is kifejezhetnek (Hatvani et al. 2012). Jellegetes példája ennek a pantomim. Nem minden nonverbális jelzést tarthatunk metakommunikációnak, „tehát a nem verbális jelek használata csak akkor tekinthető metakommunikációnak, ha az a közléseink nem tudatos(ult) és nem szándékos változata” (Forgó 2011).

Az emberek a másoktól érkező üzeneteket közös tudásuk alapján értékelik. Ezt az adott kultúra értékei, gondolkodásmintái határozzák meg (Hall 1966). Az azonos kultúrához tartozó egyének a közös verbális kódokon kívül közös nonverbális jeleket is segítségül hívnak az információ közléséhez és értelmezéséhez.

2. A nonverbális jelek verbalizációja

Az írás is a beszéd egy változata, amelyben azonban a nem verbális elemeket érzékelhetővé, láthatóvá kell tennie a szövegalkotónak, hogy a szöveg vevője adekvát módon tudja értelmezni, azaz dekódolni tudja a teljes kódú kommunikációt. Az írott szövegben a testbeszéd jeleinek jelzésére verbális jeleket használunk. Az irodalmi kommunikációban az író is verbális jelekkel közvetíti a testbeszéd-jeleket. „Az irodalmi alkotás verbális alapanyagú művészet lévén, az író kénytelen nyelvi kódot használni a valóságban különböző kóddal és más-más csatornákon oda-vissza áramló információátadás céljából, és lineárisan megjeleníteni azt, ami másképpen dimenzionálódik a valóság természetes közegeben” (R. Molnár 1999, 500–501).

Nézzünk néhány példát a nonverbális jelek verbalizálására Kosztolányi Dezső *Aranyrákány* című regényéből:

(1) „Várt kicsit, *bólintgatott*”

(2) „Novák *csóválta fejét*”

(3) „...és fehér félharisnyát (viselt), mely ki-kivillant, *hogy lábait keresztbe téve a nadrágja fölhúzódott.*”

(4) „*Nem mosolygott.* Komoly volt, nagyon komoly”

(5) „Mindenki *nevetett.*”

3. A verbalizált nonverbális jelek a fordításban

Dolgozatom következő részében a verbalizált nonverbális jelek és fordítási variánsaik egybevetésekor az intencionált és az intencionálatlan jeleket együtt vizsgálom. A forrásnyelvi és célnyelvi verbális jelváltozatok elemzésekor a testbeszéd-jelzések statikus és dinamikus variánsait egyaránt elemzem (Birkenbihl 2001). Vizsgálatomhoz a példákat Örkény István *Tóték* angol, valamint Kosztolányi Dezső *Édes Anna* angol és *Pacsirta* című regényének angol és orosz fordításából merítettem.

3.1. A mimikai jelzések vagy ezek hiánya

- (6) Mariska *rámosolygott az* urára. (Örkény: *Tóték*)
Mariska *smiled at* her husband. 'Mariska *rámosolygott a* férjére.'
- (7) Tót *kifejezéstelen arccal nézett rá*, és valamit *morgott a foga* közt. (Örkény: *Tóték*)
Toth *stared at him blankly and muttered* something *between his teeth*.
'Tót *kifejezéstelen arccal nézett rá*, és valamit *morgott a foga* között.'
- (8) Tóték *csodálkozva néztek föl*. (Örkény: *Tóték*)
The Toths *looked up in utter disbelief*. 'Tóték mélységesen *hitetlenkedve néztek föl*.'
- (9) *Döbbsenten meredt rá* (az asszony). (Kosztolányi: *Pacsirta*)
She gaped at him, utterly astounded. 'Ő (az asszony) csak *bámult rá*, teljesen *megdöbbenve*.'
- (10) Mariska és Ágika ott maradtak, álltak, a sötétbe *meresztették a szemüket*. (Örkény: *Tóték*)
Mariska and Agi *stayed behind staring into the dark*. 'Mariska és Ági ott maradtak, a sötétbe *bámulva*.'

A (6), (7), (9) mondatokban a nonverbális jelek adekvát, szó szerinti fordításával találkozunk. A (8) mondat angol nyelvű változatában a mimikai kifejezés jelentése megváltozott, a forrásnyelvi csodálkozás és a célnyelvi szövegben megjelenő hitetlenkedés nem azonos jelentésű, pragmatikai jelentésváltozás jött létre a fordításban. A (10) mondat angol variánsában a nonverbális elem verbalizált változatának stílusminősítése változott meg, ami szintén pragmatikai jelentésváltozást eredményezett: a szemét mereszti 'merően néz' jelentésű kifejezés intenzívebb szemmozgásra utal, míg az angol *staring* 'bámulva' jelentésű igenév ezt a jelentést nem adja vissza.

Nézzük meg a *mimikai jelek* verbalizált változatainak orosz fordítási variánsait!

- (11) ...a palánk mögül *nézett rá eszelősen*, és kérte, hogy segítsen rajta. (Kosztolányi: *Pacsirta*)
...(она) *обезумело косящая* на него из-за забора, *взывающая о помощи*.
'(a lány) *tébolyodottan lesett rá* a kerítés mögül, segítséget kérve.'

A magyar *nézett rá* eszelősen verbalizált nonverbális jelzésnek adekvát variánsa az orosz *обезумело косящая* 'tébolyodottan lesett rá' orosz kifejezés.

(12) (Az őrnagy) *Rámosolygott* Tótra, Tótnéra, Ágikára... (Örkény: *Tóték*)

He smiled at Toth, then at Mariska, and finally at Agi.

'*Rámosolygott* Tótra, aztán Mariskára, végül Ágira.'

(13) ... hol az asszony az ágyban aggódva leste, hogy mi történt, *homlokát ráncolva* kérdezte magától, hogy miért *nevet* az ura. (Kosztolányi: *Pacsirta*)

Angol variáns: ...where his wife, *with knitted brows*, tried to follow what was going on.

'...ahol a felesége, *összevont szemöldökkel* próbálta követni, mi történik.'

Orosz variáns: ...где жена, *встрепенувшись*, стала гадать, в чем дело, отчего *хохочет* муж. '...ahol a feleség, *összerezzenve*, kezdte találgatni, miért *hahotázik* a férje.'

A (12), (13) mondat angol változatában a fordító más mimikai gesztussal helyettesítette az eredeti verbalizált mimikai jeleket. A belső diskurzusra utalás is kimaradt a szövegből, így az egész szövegrész jelentése megváltozott. Az orosz változat sem adekvát megfelelője a forrásnyelvnek, mivel a *встрепенувшись* 'összerezzenve' múlt idejű határozói igenév az egész test mozgására utal, a *хохочет* 'hahotázik' ige pedig intenzívebb jelentésű szinonimája az eredeti igének.

(14) (Ákos) *száját-orrát förtelmesen elhúzta...*

Angol változat: ...*he pulled the most hideous of faces*. '...a legförtelmesebbre húzta az arcát.'

Orosz változat: ...заорал Акош, как можно некрасивей *морща нос и растягивая губы*.

'...ordított fel Ákos, a lehető legcsúnyábban *fintorítva az orrát és elhúzva a száját...*'

A (14) példamondat orosz variánsában dinamikusabbá vált a mimika az eredetitől eltérő verbalizálás révén, és ezt az eltéréshez az is hozzájárul, hogy a fordító betoldotta a *морща* 'fintorítva' határozói igenevet. Az angol variánsban viszont elmaradt a mimika részletezése. Mindkét esetben megváltozott a forrásnyelvi jelzések jelentése.

3.2. Kézesztusok

(15) Tót *nem mozdult*. Még *intésre emelte karját...* (Örkény: *Tóték*)

Toth didn't move. Still holding his arm in waving position...

'Tót *nem mozdult*. Még mindig *lendítő helyzetben tartotta a karját...*'

(16) (A fiú) Aztán *arcára tapasztotta két kezét*, ki akart rohanni. (Kosztolányi: *Nero, a véres költő*)

...then, *covering his face with his hands*, he was about to rush from the room.

'...aztán, *eltakarva kezével az arcát*, készült hogy kirohanjon a szobából.'

A (15) példa angol változata adekvát az eredetivel, a (16) szövegrész angol változatában is csak minimális pragmatikai jelentésváltozást figyelhetünk. A magyar változatban intenzívebb jelzést érzékelünk: szorongás, félelem érzékelhető a görcsös arctakarásban.

3.3. Testtartás, testmozgás

(17) (Tót) *térde egészen belemerevedett a behajlított tartásba.* (Örkény: *Tóték*)
...his knees had become rigid in their new position '...térde merevvé vált az új helyzetben'

(18) Ekkor azonban (Tót) *kihúzta magát, és szeretteitől közrefogva, emelt fővel, szép, büszke lépteivel elindult hazafelé.* (Örkény: *Tóték*)
Then he stretched himself out, and, flanked by his family, his head held high, he set off for home filled with pride and confidence. 'Aztán kihúzta magát, és mellette a családjával, fejét magasra emelve, elindult hazafelé telve büszkeséggel és bizalommal.'

A (18) angol variánsban adekvát a testbeszéd érzékeltetése.

(19) De alig ejtette ki ezt, *torkát görcs szorította össze, lehanyatlott a zsölylyébe, és zokogni kezdett.*

Angol változat: *But he had hardly finished uttering these words when a sudden spasm seized his throat and he collapsed into the armchair, sobbing.*

'De alig fejezte be e szavak kimondását, egy hirtelen görcs ragadta meg a torkát, és belehanyatlott a fotelba, zokogva.'

Orosz változat: *Но горло у него перехватило и, упав в кресло, он зарыдал.* 'De a torkát valami megmarkolta és beleesve a fotelba, zokogni kezdett.'

A (19) példában komplex testbeszédjelek verbalizált változatait alkalmazza az író. Mind az angol, mind az orosz variáns adekvát megfelelője az eredeti jelek verbalizált változatainak.

3.4. A nevetés

(20) Micsoda kutyakomédia? Bál volt itt? – és úgy nevetett, hogy köhögött, elfulladt a szava. – Min nevensz?

Angol változat: *What kind of nonsense have you been up to? Been having a ball, have we? and he laughed so loud that he coughed, choking on his words. 'Milyen ostobaság volt itt? Bál volt, ugye? és úgy nevetett, hogy köhögött, elfulladt a szava.'*

Orosz változat: *Что здесь было? – грубо, как и по приходе, спросил он, останюясь опять посреди комнаты. – Что за балаган? Бал, что ли? И снова расхохотался так, что даже закашлялся, захлебнувшись. 'Mi volt itt? – kérdezte durván, mint akkor kérdezte, amikor megjött, ismét a szoba közepén megállva. – Miféle bohózat? Bál vagy mi? És újból hahotázni kezdett, ráadásul köhögött, fuldokolva.'*

A (20) szövegrész angol és orosz fordításaiban a nevetés különböző intenzitású fokozatainak verbalizált nonverbális jelzései adekvátan tükröződnek mindkét idegen nyelvű variánsban. Az orosz variánsban a nevetett *расхохотался* 'hahotázni kezdett' szinonima durvább az eredeténél, a pragmatikai jelentés itt is megváltozott az eredetihez viszonyítva.

Összegzés

A nonverbális jelzések és a metakommunikáció fogalmak értelmezése kapcsán terminológiai átfedésekkel találkozunk mind a hazai, mind pedig a nemzetközi szakirodalomban. Többen metakommunikációnak tartják a nonverbális kóddal történő kommunikációt. Ez azonban a nonverbális kommunikáció fogalmának leszűkítését jelenti (vö. László – H. Varga 2005; R. Molnár 1999). Nem minden nonverbális jelzés metakommunikáció, csak a verbális közlést kísérő intencionálatlan nonverbális jelekkel közvetített információt tarthatjuk metakommunikációnak (vö. Forgó 2011, Hatvani et al. 2012). A nonverbális jeleket verbális jelekkel közvetítjük az írott szövegben. A nonverbális jelek verbalizálása az idegen nyelvre fordításhoz hasonló fordítási folyamat. A nonverbális jelek verbalizált változatainak fordítása pedig többszörös fordítás.

Dolgozatomban a verbalizált nonverbális jelek fordítási kérdéseit vizsgáltam magyar szövegek angol és orosz fordítási változataiban. Az elemzett példák egy része esetében mind az angol, mind az orosz változatok adekvát megfelelői a magyar verbalizált jeleknek. Mivel az eredeti szövegekkel minden szempontból azonos fordításról nem beszélhetünk az egyes szavak jelentéstartományainak eltérései miatt, az elsődleges fogalmi jelentések azonossága mellett az esetek nagy részében pragmatikai jelentésbeli eltérések jönnek létre a fordított változatokban, amelyek azonban az üzenet megértését lényegesen nem befolyásolják.

Irodalom

- Barra Mária (2014): A beszédjellemzők és a testbeszéd-jellemzők összefüggései a közvetlen emberi kommunikációban. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola Alkalmazott Nyelvészet Doktori Program. doktori.btk.elte.hu/lingv/barramaria/diss.pdf [Letöltve: 2015.10.24.]
- Birkenbihl, Vera F. (2001): Testbeszéd. Budapest: Trivium Kiadó.
- Buda Béla (1986): A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Budapest: Animula.
- Forgó Sándor (2011): Bevezetés a kommunikációelméletbe. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0005_03_a_kommelmélet_alapjai_s_corm_09/38_a_metakommunikci.html [Letöltve: 2015.10.20.]
- Gordon, Thomas (2010): T.E.T. – A tanári hatékonyság fejlesztése. Gordon Kiadó Magyarország Kft.
- Griffin, Em (2003): Bevezetés a kommunikációelméletbe. Budapest: Harmat Kiadó.
- Hall, E. T. (1966, 1987): Rejtett dimenziók. Budapest: Gondolat.

- Hatvani Andrea – Budaházy-Mester Dolli – Dr. Héjja-Nagy Katalin (2012): Tanári személyiségfejlesztés és attitűdformálás. http://www.ektf.hu/hefoppalyazat/tanszemfejl/a_metakommunikci.html [Letöltve: 2012.10.12.]
- Hollós János (2013): Bevezetés a kommunikációelméletbe. A hírek értéke. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Horváth Béla (2011): A kommunikáció elméletéről. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/komm_elm/index.html [Letöltve: 2015.11.14.]
- Kassai Ilona (1998): Fonetika. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Klaudy Kinga – Simigné Fenyő Sarolta (2000): Angol–magyar fordítástechnika. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kosztolányi Dezső (1974): Aranysárkány. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kosztolányi Dezső (1961): Pacsirta. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. http://www.babelmatrix.org/index.php?page=work&tran_id=3175 [Letöltve: 2015.10.25.]
- Kosztolányi, Dezső (é. n.): Sylark. Translated by Richard Aczel. New York: CEU Press, 164–169. p.
- Костолани, Деже (é. n.): Жаворонок. Перевод Олега Россиянова. Художественная литература, Москва.
- László Melinda – H. Varga Gyula (2005): Nem verbális jelek verbalizálása magyar írók elbeszéléseiben In A magyar szemiotika negyedfél évtized után. Szerk. Balázs Géza – H. Varga Gyula – Veszelszki Ágnes. Budapest – Eger: Líceum Kiadó, 70–86. p. (Magyar Szemiotikai Tanulmányok, 7–8.)
- R. Molnár Emma (1999): Vokális jelek verbalizálása szépirodalmi szövegben. In Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. Anyanyelv-oktatási napok Eger, 1998. július 7–10. Szerk. V. Raisz Rózsa – H. Varga Gyula. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 498–505. p.
- Örkény István (2005): Válogatott kisregények – Tóték. Macskajáték. Rózsakiállítás. Budapest: Új Palatinus Könyvesház Kft.
- Pease, Allan (2012): Testbeszéd. Budapest: Park Kiadó.
- Simigné Fenyő Sarolta – Dadvandipour Zsuzsanna (2011): Nevetés és nevetetés a bohócdoktorok szereplése során. Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények 6/1, 199–214. p.
- The flower show (Tóték in English). Translated by Clara Gyorgyey. Budapest: Corvina. Source of the quotation. 165–169. p. www.babelmatrix.org/works/hu/.../Tóték/en/3481-The_flower_show [Letöltve: 2015.10.25.]

